

DISSERTATIO THEOLOGICA,
SISTENS
*CONSPECTUM SCIENTIÆ
PASTORALIS,*
IN USUM SEMINARII THEOLOGICI.

CUJUS PARTEM QUINTAM,
APPROBANTE MAX. VENER. FAC. THEOL. ABOËNSI,

MODERANTE

JACOBO BONSDORFF,

S. S. Theol. Profess. & Licent,

publico examini subjecit

ABRAHAMUS REILIN,

V. D. Minister,

In Atrio Cancellariæ d. XVII Jun. MDCCCIX.

h. a. m. f.

ABOË, Typis Frenckellianis,

THE HISTORY OF THE

PROGRESS OF THE
ART OF PRINTING IN GREAT BRITAIN

FROM THE FIRST BEGINNINGS TO THE PRESENT TIME

IN TWO VOLUMES

THE FIRST

OF THE ART OF PRINTING

IN GREAT BRITAIN

FROM THE FIRST BEGINNINGS TO THE PRESENT TIME

IN TWO VOLUMES

THE SECOND

OF THE ART OF PRINTING

IN GREAT BRITAIN

FROM THE FIRST BEGINNINGS TO THE PRESENT TIME

IN TWO VOLUMES

THE THIRD

OF THE ART OF PRINTING

IN GREAT BRITAIN

FROM THE FIRST BEGINNINGS TO THE PRESENT TIME

IN TWO VOLUMES

THE FOURTH

suis partibus debet esse ad liquidum per-
 ducta, antequam exordium præfigatur, ne
 accidat, quod sæpius accidere solet, ut una
 eademque res in Exordio & Tractatione pro-
 ponatur. A cognitis & axiomaticis ad in-
 cognitās & problematicas res probandas
 descendere debet, quicumque rite instituere
 ac perſuadere voluerit. Tractatio autem es-
 ſentialia omnia dogmata, præcepta, argu-
 menta, undique conflata, exemplaue con-
 tineat eo ordine, quo quæcunque res, &
 auditorum ratio postulat. Unde tamen mi-
 nime ſequitur, eandem methodum ſemper
 obſervari debere; Arbitraria enim eſt & li-
 berrima, nec non pro Oratoris ingenio & im-
 menſo rerum apparatu, quin etiam textus va-
 rietate, iſtituenda. Sic v. c. modestiam Chri-
 ſtianam expoſiturus Orator, eandem, aut ge-
 neralius aut ſpecialius, reſpectu habito ſive ad
 Deum, ſive noſmetipſos, ſive alios, illu-
 ſtrare poterit; immortalitatem animorum, aut
 quatenus vera & neceſſaria, aut utilis &
 ad religionem ſ. moralitatem omnem accom-
 modata, aut quia omnium hominum ſenſui
 familiaris ſit, aut Chriſto inprimis doctore
 ſtabilita, proponet; e. ſ. p. Unde quoque
 id conſilium junioribus præconibus damus, ut
 plures interdum diſpoſitiones eodem in tex-
 tu ſimul componant, quas per partes omnes
 elaborent, quo ſic eligendi quædam iſtis
 ſuppeditetur occaſio.

§. 4. Dubitatum autem ac disceptatum sæpius fuit, utrum dispositio semper calamo excipi debeat, an sola meditatione absolvi una cum oratione universa interdum possit. Quæritur verò tum non de extemporaneis & incoctis concionibus, in quibus nulla idonea series neque iustus rerum delectus, sed fluxus tantum verborum & phrasium Biblicarum obvenit; quod quidem genus concionandi longe pessimum est; sed quæritur, utrum ingenio memoriaque quis ita valere poterit, ut quæ rite ac ordine præmeditatus fuerit, bene quoque & ad persuadendum apte, vivide ac efficaciter possit eloqui. Neque absolute negandum est, nonnulla quamquam variora & longiori usu excolta dari communicandi dona, quibus suffulti Oratores Sacri verba facere ex tempore, ut dicitur, possint; interim tamen caveant sibi, ne ultra necessitatis casum aut modum benefica hæc suæ naturæ utantur facilitate, neque memoriæ suæ tantum tribuant, ut cogitata sua nunquam conjiciant in chartam. Præterea cujusque docebit experientia, longe majori cum attentione, subtilitate & ubertate proponi res, prævia elaboratas dispositione, immo melius hoc pacto adjuvari ac procedere meditationem, quam si præscripto destituantur tenore. Quod si in brevioribus exhortationibus & analyticis concionibus, quæ textum biblicum strictius sequuntur, locum

cum obtinere sola præmeditatio possit, in longioribus tamen & instructioribus orationibus minime valebit. Meminerit quippe Orator Sacer, quot rerum momenta & argumenta, quot velut diverticula, quot exceptiones hominum præjudiciis occæcatorum, quotque modos ad affectus ciendos moresque emendandos excogitare debeat, ut victoriam velut reportare oratione sua valeat. Negligentius qui in hoc suo officio versatus fuerit, neutiquam consilio satisfacisse dicendus.

§. 5. Quæri etiam solet, num & quatenus libri Dispositionum ab aliis perscripti, consulendi sint. Atque nemo usum eorundem tantisper denegabit, si intra debitos suos teneatur adjutorium hocce cancellos, nec ad ignaviam alendam extendatur. Quis non amicorum consilia in quavis re fructuosa esse ac audienda pronuntiabit, quanto magis in saluberrimo religionis negotio. Hic enim est usus bonorum exemplorum, ut 1) varietatem & copiam dicendi e quovis textu haurire possint tirones & minus exercitati; 2) ingenium suum & judicium in inveniendis & exponendis argumentis acuant; quin etiam 3) a vitiis cito obrepentibus abstinere advelcant. Male tamen his utuntur subsidiiis, qui totos se iis tradunt ducibus, atque a Scripturæ S. lectione cæterisque doctrinæ Christianæ solidioribus adminiculis se avocari patiuntur.

§. 6. Ne vero nuda præcepta proposuisse videamur, exemplum dispositionis apponere juvabit, ex. gr. Thema:

Fundamentum, quo pax conscientie vera nititur.

Parasceve. Job. 16: 19. *Testis meus in coelis est.* — Post tot disceptationes cum suis amicis male tenacibus ac suspiciosi; post tot ærumnas, quas perpesus erat Jobus, cultor Dei integerrimus, Divinum appellat forum —; Optimus iudex ac vindex est Deus — infallibilis, & falli nescius. Contra vero, hominum judicia sunt fallacia, partium vario studio & mutationi obnoxia — quin & iniqua, inimica. Integer vitæ sit, qui testem ac vindicem Deum provocabit, & quamquam nullus mortalium infirmitatis sit expers, sincerus tamen, qui omnibus nititur viribus in veritate tuenda, Deo placet, gratus ipsi est & conscientiam tranquillam servat.

Tractatio. I:a Pars. Pax conscientie, qualis. — Quid est conscientia? quid pax? cur animus dicitur in pace secum ipso esse? Duplici ex parte sentit se animus Christiani hominis pacatum:

1) quatenus liber est a *reatu peccati* i. e. moribus conscientie — & metu poenarum hujus & futuræ vitæ. Quod contingit æ) sub sensu poenitentiae, sine quo peccata quævis non possunt non mentem exprobrare. Hand

con-

conditionem Christus ipse sæpius proposuit. *β)* per veram fidem in Christum, quæ altera conditio est condonationis.

2) Quatenus homo liberatus est a *dominio peccati*; summa enim tranquillitas & lætitia oritur *α)* ex *sincero veritatis studio*. Quemadmodum errores mentem reddunt turbulentam — præjudicia itidem vexant, ita contra, veritas & veri amor perpetuam præbet lætandi materiem. *β)* *constanti sanctitatis studio*. Animo pacato esse non potest, qui *aut* peccatis voluntariis indulget, *aut* affectibus immoderatis, *aut* sensualibus voluptatibus se committit. Pius quivis & virtutis Christianæ cultor infinitam habet delectationem; approbat omnia ejus cogitata — desideria — facta — non modo conscientia ejus, sed sublimior testis, Deus.

Pars II:da. Fundamentum, cui pax conscientie innititur, s. causa, cur tranquillitatem animi assequi potest verus Christianus. Hæc vero causa non potest esse mere humana, v. c. laus, approbatio, sive propria (quæ sæpius e superbia enata), sive ex aliis profecta — quia fallaces sunt homines; sed omnis approbatio nostri ipsius debet cum sensu dependentiæ a Deo, & amore ejus conjungi. Qui sentiunt se a Deo amari, veniam peccati & infirmitatis nancisci, approbari, ad felicitatem destinatos esse ac per omnem vitam perfici —; ii demum pacem
co-

colunt secum ipsis. Sed hic Divinus amor duplici respectu considerandus.

1) reatus peccatorum pristinorum non evanescit, nisi recogites α) immensam Dei *misericordiam*, β) sublimem *mortis* Jesu consilium, Divinae misericordiae sigillum, γ) veracitatem *promissorum* Dei — & Christi.

2) Fidei & pietatis approbatio a Dei immenso *favore* & paterna benignitate venit. Verissime pervasi erimus, Deum nos approbare & amare utpote fideles, pios. En summum beneplacitum Dei, Christo consummatissimo hominum salutisque Restitutori assignatum! Hem, quantum distamus! sed imitemur eum, ut conscientia nostra tranquilletur.

Ufus. Fideles erigendi ac consolandi; Impiis vero sub dominio peccati servientibus nulla pax vera, nisi recipiscant & Christo semet addicant, eique confidant.

§. 7. Disponendi artem in textibus receptis sua quemque docebit prudentia, sua excitabit libertas. Verum haud inutile erit, schemata Auctorum diversorum perlustrare, v. c. TELLER, BEIER, RAU, STURM, BRACKE, MÖLLER, ÖDMANN e. q. rel.; sed tantum consulendi, non exscribendi causa. Admonendi autem sunt concionatores: 1) ne nimis e longinquo petant materiem, eamque disponant sine textus habita ratione; 2) ne systematicum nimis premant ordinem, quamquam eundem ipsi consulant, sed popularem, fa-

facilem, simplicem sequantur; 3) ne festis diebus alienum quoddam proponant argumentum, atque ab ipsius festivitatis scopo aberrent, si vel maxime eundem quotannis memorabilem celebrarent eventum; 4) in disponendis concionibus semper rationem habeant auditorum suorum, quorum cogitandi modo, progressibus aut defectibus accommodanda est oratio, ut fructuosa evadat.

Festi dies Christianorum majores uberissimam præbent orationibus Sacris materiem, quam disponere haud difficile erit. In *Festis Nativitatis Christi* essentialia hæc ultro se offerunt argumenta: Adventus J. C. gloriosus, a Prophetis prædictus, mundo salutatis, expectatus; Divina gloria, majestas, benignitas nascente Christo manifestata; Magnitudo & sapientia consiliorum Dei circa adventum J. C.; Tristis humani generis status circa tempus nativ. Christi; Depravatio & miseria humana non nisi per Christum tollenda; Mysterium pietatis magnum, Deum humana natura apparuisse; Salus humana nunquam intermoritura, quia Christus apparuit; Hymnus Angelorum sublimis; Quacum animi indole celebrare convenit hunc diem festivum — e. l. p.

Festum novi anni dicatum sit memoriæ Divinorum beneficiorum, Spei futuri, acquiescentiæ in Deo, mirabili Dei providentiæ in humanis dirigendis fatis, vitæ humanæ in-

con-

constantiae, temporis rite adhibendi methodo, summis Christi beneficiis ex nomine ejus dignoscendis, cæt. conf. NIEMEYER *Handh.* Festi dies *Passionis* Jesu continuam subministrabunt ideam Divini consilii in morte Jesu Christi apparentis, heroicæ Divinæque Jesu, mortem oppetentis, constantiae, patientiae, nobilis amoris studii, stupendæ vero hujus mortis, unacum mirabilibus ejus consequentiis; ideam expiationis vicariæ, remissionis peccatorum morte Christi paratæ ac confirmatæ, Divinæ justitiæ atque misericordiæ hoc mortis obsignatæ sigillo, e. l. p. Tota doctrina & historia de Christo amplam præbet his festis celebrandis ansam. Vanum esset a primario mortis expiatoriæ resiliire consilio, aut martyrium Christi nude laudare. Meminerint concionatores: 1) Crucem ac mortem Servatoris non esse vilipendendam, nam arcis instar & refugii erit Christianis sub omni peccatorum dominio poenarumque metu graviter luctantibus; 2) Mysticis & hyperphysicis hærendum non esse umbraculis, qualia sunt themata in EKMAN *Florileg.* *Arbor vitæ in Golgatha, Sabbathum redemptionis, Peregrinatio ad sepulcr.* *Jesu, mysterium crucis*; 3) Sacrificalem theoriam Vet. Test. a Paulo sæpius accommodatam, non nimis extendendam esse, sed ad verum suum usum referendam; 4) Characteres personarum in historia passionis J. Chr. commemoratarum

rum prætermittendos non esse, quia ab iis multum illustratur theoria mortis Christi. Exempla concionum specialia dedit: RAMBACH, LESS, STURM, EWALD, (*Leiden, Tod und Auferst. Jes.*) G. J. PAULI, TRESCHO, TITTMAN.

Paschale Festum illustrabit sublimis historia resurrectionis Jesu, ejusque certitudo, gravitas, auctoritas, influxus in omnem doctrinam christianam stabilendam, maxime vero ad immortalitatis, æternæ vitæ & expiationis Jesu demonstrandam veritatem. Hinc spes beatos quoslibet & amicos iterum videndi, spes cum Christo versandi, ejusque fruendi familiaritate alitur. Abstinendum modo a tropicis declamationibus de victoria J. Chr. super mortem s. Diabolum —; nec nisi raro allegorica comparatio resurrectionis Christi & Spiritualis a peccato resurrectionis instituat.

Pentecostes Festo: admiranda dona primis Christianis impertita; Spiritus Divini efficientia, imperscrutabilis quidem sed vera, moralis, mediata, ordinaria; Gratiæ Divinæ, s. gratiosæ operationis certitudo, influxus & habitus ad animum hominis ac libertatem; sensus præsentiae Divinæ, unionis s. familiaritatis; Imperium Dei morale —; cautelæ circa actus gratiæ, & statum gratiæ; vera criteria Christianismi, & assistentiæ spiritualis; Verbi Divini vis, e. q. rel.
sunt

sunt dogmata, pertinent ad hujus Diei festivitatem, & commode possunt cum argumento Evangelici textus conjungi.

Ad reliquos minores festos dies, utpote *Mariæ, Jobannis, Michaëlis, Sanctorum, Martyrum, Stephani*, quod attinet, habent quidem nonnulli in se quoddam memorabile, quod ex historia evangelica exponi debet; alii autem e. c. *Michaëlis, Sanctorum festum*, ex Catholicismo relidui, parum frugiferi sunt; Hærendum igitur est in locis communibus, prout textus Evangelicus svadeat.

Cæteri omnes Dominicales dies & textus dogmatico-moralem tradunt materiem, quam scite & varie disponere debent oratores S. ne eandem velut inflantes tibiam, idemque modulantes carmen, trædium excitent auditoribus. Auctores probatissimi, ad Historiam Homilet. citati consulantur.

§. 8. Conciones vero *Casuales*, argumenta & dispositionis methodum, quæque sibi propriam, minime tamen ab Evangelica doctrina universa abhorrentem, postulant. Inepte enim agunt, qui ad politicas quasvis, juridicas, medicas & œconomicas descendunt tractationes, heterogeneas plane & Religioso consilio parum convenientes. Sciant concionatores loci ac temporis rationem habere, atque ad usum auditorum suas accommodare orationes.

Pri-

Prima classis casualium concionum est *Solennium*, i. Publicarum illa. *Poenitentiales* sic dicti Festi, quater quotannis celebrari soliti, quadruplici vulgo inclarescunt consilio, laudes scilicet Divinas infinitas commemorandi, gratiarum actiones pro summis Dei beneficiis temporalibus habendi, preces Deo ex animo fundendi, & ad veram poenitentiam agendam excitandi. Unde facile intelligitur, materiem his diebus pertractandam patere uberrimam, prout insuper textus Biblicus, quem summus Imperans definire solet, ansam præbuerit optimam. Sollicitus vero sit orator in præcavendis vulgi, nec levioribus neque rarioribus, erroribus, quasi jejunia, castigationes aliaque externa incommoda, siue sint publica siue privata, Deo exsolvere possint poenam peccatis promeritam, aut eandem avertere. Quum enim faciles & proni sint homines rudiores ad opera quævis operata suscipienda, ad superstitionem, hypocrisim, aliaque id genus temere amplectenda, sedulo omnino commonendi ac instituendi sunt: de interna mentis emendatione, utpote vera poenitentiae natura; de dolore mentis ac tristitiae sensu, cum odio peccati conjungendo; de vanitate hominum, externam solam præferentium pietatis speciem; de impio atque in Deum contumelioso errore, scelera voluntaria quibuslibet devotionis modis expiare jubente e. s. p. In publicis quo-

quoque plagis ac prænis dijudicandis, quin circumspicte agere debeat Orator Sacer, nullum est dubium. *Reformationis* festo, Jubilæis consecrato concionibus, omnem attentionem vertat in cætus nostri Christiani, Evangelico-Lutherani, felicissima fata. Grave adest argumentum: in Prævidentia Divina, circa religionem nostram tuendam conspicua, puritate doctrinæ nostræ per Reformatores conservata, fortunatis Religionis fatis studio piorum doctiorum promotis, incrementis regni Divini ac litterarum Sacrarum, ad morum Christianorum perfectionem tendentibus, cæt. Quocirca observandum etiam est, commodè in his concionibus mentionem fieri LUTHERI, Augustanæ Confessionis, belli Smalcaldici, & Romanæ aulæ pios confesores persequendi studiorum; Hæc tamen omnia historica momenta accidentaliter sunt, ultra plebis captum non extendenda.

Festum *Coronationis Regiæ*, *Baptismalis* actus, *Confirmationis*, & qui sunt cæteri ritus Sacri, ad Imperantem pertinentes, oratione quadam e suggestu sacro celebrare solent. Quam ergo quovis in casu seligere materiem, & quomodo eandem rite & ad locum accommodate disponere debeant Oratores, non utique omnibus in promptu, quamquam facile sit ad intelligendum, quinam loci communes huc pertineant. Has tantum addimus cautiones: 1) ne serviliter externum splen-

splendorem commemorent, aut adulatorio modo regalia symbola aut quævis alia, Evangelicam doctrinam non spectantia, prædicent. 2) ne jura majestatica immediate, sed mediate a Deo summo, Imperanti civili tradita proponant; 3) ut decentiam omnem verborum ad sublimem Religionis & Divini Numinis sensum imprimendum referant, quod sit, si publicam salutem cum religionis cura sollicite jungendam docuerint, Christianismum utpote civitatis optimum fulcrum, jura & officia Imperantis ac subditorum mutua, vim religionis ad rite administrandum Imperantis negotium, sceptrigerum pium Dei cultorem, e. f. p. adumbraverint. Cæteri actus solennes regii, ad sua referuntur themata.

Conciones *Comitiales* ad subditorum ac civium mutuam concordiam, pacem ac amorem in Patriam sufflaminandum componantur necesse est. Idem quoque ad partem valebit de iis, quæ *Pacem* publicam sive belligerendi duram necessitatem pro scopo habent. In bello concordēs, fortes ac constantes, in pace tranquillos, & grato in Deum animo affectos esse, suadet ipsa rei natura & ratio.

Secunda Clasis Casualium orationum complectitur speciales *introductiones*, sive Ecclesie doctorum in munere suo, sive confirmandorum in baptismali actu, sive baptizandorum & recens ad Christiana sacra con-

ver.

verforum, five Conjugum desponsatorum, five Templorum aliarumque rerum consecrandarum. Huc quoque referri possunt orationes *Visitatoriae*, & *Valedictoriae*. Quid in quovis casu tractare, & quomodo materiem suam disponere debeat orator, non est quod pluribus persequamur, quum loci communes satis sint in hoc universo genere familiares. Neque semper necessum judicamus, textum quendam biblicum eligere atque exponere, nisi fortassis loci festivitas & auditorum ratio id exigat, e. c. in confirmatoriis & visitatoriis concionibus; siquidem melius aptiusque agitur, dum gravem quandam sententiam ex Apostolicis scriptis mutuuntur oratores, quam si suam tantum nude proponant admonitionem. Conf. Ps. 19: 7—12. 84: 7. 94: 12. Jes. 48: 17. Eph. 4: 11. Col. 2: 7. 2 Cor. 5: 17—21. Joh. 6: 45. Absit autem in orationibus inauguralibus omnis propria laus, commendatio, auctoritas, insolentia, adulatio, simulatio, immo quoque affectata humilitas. In Visitatoriis & Valedictoriis absit offensio, invidia, & ostentandi sive taxandi conquerendive pruritus; quæ omnia vitia graviter officiant consilio orationis intento. Subsidia porro qui quaesierit, varia jam in PORSTIS *Homiletica in exemplis* inveniet, præprimis vero adest WALDAUS & SCHÜLERS *Repertorium guter Casualreden*, STURMS *Confirmations Reden*, HUF-

HUFNAGEL *Liturgische Blätter*, HACKER *Materialien zu klein Amtsreden*. Plura dabit NIEMEYER *Prediger Bibliothek*.

Tertiam constituimus concionum casuum classem, quæ *Exhortativæ* sunt, in sensu Judicum religioso excitando occupatæ; siquidem haud male est a majoribus & magistratu Politico statutum, ut Judices quilibet & rerum publicarum administratores, de sanctissimo suo & haud sine Religionis sensu exsequendo officio præmoneantur. Cito namque non minus in plebe, quam politiori hominum circulo, sublimis Numinis sensus, conscientiæ dictamen, ac vera omnis virtus evanesceret, nisi iterum iterumque recurret mentibusque omnium instillaretur excellentissima doctrina Christi, vim legibus addens civilibus. Aptæ scilicet tum erit dicendi occasio; de vinculo legis & religionis mutuo, de externa legalitate ad pietatem conformanda, necessitate legis ad promovenda Christianorum jura, de justitia sancte colenda, conscientięque dictamine & Divino judicio, sancte observando; porro de civili prudentia in præcavendis criminibus, nec non in præmuniendis otiosis litibus, requitateque in communi vita tuenda, e. s. p. Conf. textus biblicos: Eccl. 8: 11. 11: 9. Math. 7: 2. 2 Chron. 19: 6. Jes. 16: 3. Ps. 82: 1. Rom. 13: 2—5. Jer. 22: 3. cet. Cautiones vero antea præscriptas observet concionana-

nator, adeatque Scriptores laudatos a SCHÜLER, v. c. BEYER, HAHNZOG *Predigten* al.

Quarta Classis casualium concionum, circa *absolutionem* & Sacræ cœnæ usum, tam ad Elenchum moralem quam consolationem, versatur. Vulgatissimi hi sunt casus, summa tamen cum fidelitate, prudentia & æquitate observandi; quare etiam, cum non opus judicemus, argumenta quædam aut the-mata uberiora sistere concionatoribus, moni-ta saltem gravissima adferre placet: 1) Du-plicem semper habeant rationem auditorum, vere pœnitentium fideliumque, & eorum, qui externe tantum Christi doctrinam profitentes vitam suam & animum ad ejus præscriptum non componunt; quorum *Illi* confirmandi, *hi* vero ad christianæ modestiæ tenorem castigandi; 2) In reprehensionibus absit omnis malignitas, insolentia & timiditas; 3) Noto-rie impii non sunt admittendi, antequam in-stituti & admoniti fuerint, fructusque veræ pœnitentiæ dederint; 4) In ipsa exhortatio-ne servetur ordo ac dispositio, prout textus eandem postulaverit, quanquam brevior ea sit & simplicior; conf. præter cæteros LACH-MANS *Samml. v. Amts Red. zur vorbereit. d. heil. Abendmahls*, SUNDII *Skriftetol.* al. Peccant ergo qui nec præmeditati quidquam sunt in hoc genere, neque jussu utantur or-dine, iustaque applicatione. 5) Quia absolutio-nis formula recepta haud sine scandalo retineri

pos-

possit, præstat Paulum monitorem sequi in adhortatione 2 Cor. 5: 19—21. Extraordinaria enim facultas remittendi peccata nemini mortalium competit, sed soli Deo est reservata. Quaecunque vero dederimus monita, consilia, solamina, ea omnia Christi ex præcepto, ejusque in honorem, dabimus.

Quinta demum sit classis, *funebrium* s. *sepulchralium* concionum, quarum fertilissimam nostratibus arrisisse videmus segetem. Non est sermo de Laudatione fanebri oratoria, quæ summam exposcit artem, sed de popularibus exhortationibus, ad mortuorum sepulturam institutis. Negandum haudquam est, æquitatem ac dignitatem Christiani nominis id exigere, ut defunctos pios Dei cultores grata celebremus memoria, atque solamina exhibeamus superstitionibus eorum amicis consanguineisque; quo suo duplici consilio utilissimæ evadere possunt ejusmodi conciones; Interim vero, quum ad ambitionem ac vanitatem sufflaminandam, quin etiam obscurissimorum hominum laudes celebrandas temere sæpius extendantur, modum & terminum justum ut præscribant sibi in hoc genere oratores, invadimus; multo minus lucri cujusdam causa, occæcatæ plebis in hac parte vanitatem alere convenit. Quod si vero hunc morem receptum restringere aut quadantenus antiquare non possint Ecclesie doctores, meminerint saltem bonum

inde elicere fructum. Parci itaque sint in laudatione, nisi mortui cujusdam tanta fuerit anteaactæ vitæ laus, ut merito exempli loco proponi debeat; animum vero auditorum imprimis ad religiosas veritates de statu post mortem futuro, immortalitate, spe beatioris vitæ atque sollicita ad eam amplectendam cura advertant.

Latisime patet hic campus, nec deesse poterit concionatori salutifera materies in omnium usum tractanda. Mortis necessitatem omnes manere, omnibus opus esse pia venturi ævi consideratione, præparatione ac consolatione, quis nescit? Ambiguam fallacemve spem felicitatis multis inesse, nec posse quemquam tranquille mori, qui bene non vixerit; bene vivere neminem posse, nisi vere fidelem; vitam hancce caducam quasi vestibulum esse intermorturæ nunquam vitæ; mortem ipsam fidelibus viam pandere summæ felicitati; cum Christo esse atque ejus frui familiaritate, id demum a veris Christianis exspectari posse; omnemque acerbicatem mortis hoc saluberrimo medicamine deliniri; hæc & alia bene multa sunt in concionibus commemoranda, promissionibusque ipsius Christi & Apostolorum munienda, c. c. Joh. 11: 25. 5: 26. 14: 6. cæt.

Exempla talium concionum habebunt juniores in: *Trostschriften zur aufricht. für Leidende*; — ROSE *Kanzelvorträge zum gebrauche*

*brauche der Leseleichen, TROSCHELI'S Unter-
richt u. Trost bey dem absterb. náb. Anver-
wandten, WAGENIZ, al.*

Conciones autem in solenni capitis ex-
sequendo supplicio habendas, ut prætermi-
tant penitus concionatores, prudentia svade-
re videtur publica. Conf. STURM *Ueber die
gewohnheit Misethäter durch Predigten zur
binrichtung begleiten.* Sin vero prorsus ab-
rogari non possint, circumspice & gravi-
ter de consilio pœnarum civilium verba fa-
ciant, in illud inprimis intenti, ut absterre-
antur alii ab eodem, cujus reum se fecit
mortis supplicio plectendus, horrendo faci-
nore.

CAP. VII.

De Exordio.

§. 1. Nullo modo ad essentiam Orationis
pertinere *Exordium* s. paralceuen, rite du-
dum observatum est. Primorum Seculorum
doctores usque ad IV. Sec. inter Græcos &
VIII. Sec. inter Latinos, nihil tale adhibue-
runt, quia scilicet analytica methodo in
Concionibus suis utebantur; immo Recentio-
rum multi v. c. ZOLLIKOEFER hac parte su-
perfedent, sine ullo Religionis vel audito-

rum detrimento. Ad imitationem vero profanæ eloquentiæ Græcorum, exordia institui cœpta sunt, neque absurdo penitus consilio. Quum ergo hic invaluerit per se indifferens mos, relineatur tantisper, licet non eadem ferme de causa, qua antiqui Oratores eundem necessarium duxerunt. Duplex scilicet ipsis erat consilium, ut siue attentionem auditorum promptumve favendi studium excitarent, siue rerum causarumve omnium complexum, de quibus dicendum esset, enarrarent. Religio vero christiana nostris in concionibus instituenda, non ejus est indolis, ut multa oratoris indigeat commendatione, quia cognita plerisque est ac familiaris, & insitam velut habeat persuadendi vim ipsa. Cæterum facer textus prælegendus satis adfert attentionis.

§. 2. Negari tamen non potest, exordia concionum sacrarum quodammodo melius conferre: 1) ad attentionem auditorum ciendam, sicubi bene & apposite construuntur; quo sensu vocantur *excitativa*, erweckungs Eingänge, apud MOSHEIM. Absit quidem omnis vanitas popularem, in veritatibus longe salutaribus & emendatione hominum promovenda, captandi auram. Etenim sensualia bona non sunt commendanda, sed invictissima robora sensuum fraudibus objicienda. Qui enim quicquid palato voluptuosorum arideat adferre studet, fucum faciens verborum,

rum, nã is sublime Evangelici muneris subvertere velle videatur fundamentum. Ut vero cœlestis omnis veritas summa attentione digna est, ita meliorem habebit aditus apud auditores, si vis ejus atque præstantia, pariter ac dignitas & harmonia, cum morali nostra natura e. s. p. adumbretur. 2) Ad tractationem ipsam præparandam, loci quidam communes & quasi axiomata præcedere commode possunt, quemadmodum in philosophicis ac mathematicis demonstrationibus multa præstruuntur antea cognita. Cujus generis Exordia sunt *doctrinalia*. Sic e. c. in definienda poenitentiae, fidei, sanctitatis natura, optimum est præmittere ideam hominis peccatoris, moralis naturæ una cum ejus defectibus e. s. p. Axiomaticum enim est, hominem non posse ad veram emendationem pertingere, nisi sui status sit conscius. 3) Possunt quoque exordia esse *elentica*, ad præcavendos nonnullos errores, qui universæ rei tractandæ forte obessent, nisi animis auditorum prius eriperentur. Expiationis v. c. Jesu vicariæ necessitatem probaturus Orator, adimat auditoribus pravum de ira Divina, non nisi sanguine Jesu, filii Dei, placanda conceptum; adimat præjudicium vulgi, quasi nulla poena maneret homines impios, quia Christus substantialiter ac realiter passus sit Deoque pro omnium peccatis satisfecerit. Error quoque eorum meretur perstrin-

stringi, qui nulla opus esse putant redemptione, quia amor Dei infinitus sit, e. s. p. 4) *Exordia hermeneutica & analytica* ad explicandum textum, siue definitum siue arbitrium, haud male adhibentur, quia hoc modo lectio scripturae Sacrae adjuvatur; Sciant tantum concionatores, dictum ejusmodi Biblicum exordii loco eligere, quod cum materia orationis cognatum sit; discantque abstinere ab eruditis quibuslibet ac exegeticis commentationibus. Qui cœcum quendam in Sacro libro prælegendo & exponendo, præfaminis loco olim sequebantur ordinem, multos sibi minime habuere consentientes, 5) *Exordia demum narrativa* suo haud destituuntur usu, historico præprimis in textu.

§. 3 Generales porro regulæ in exordiis observandæ sunt: 1) Ne ab iisdem incipiat concionator suam elaborare orationem, sed totam absolvat tractationem, ante quam ingressum quendam meditetur, perinde ac in æde paranda, introitus siue vestibulum non primas postulat curas sed postremas, quamquam nemo nisi per vestibulum in ædes penetraverit intimas. Quodli tamen bene inventa atque disposita fuerit materies dicendorum, nihil impedit, quominus exordium primas sibi vindicet partes, maxime in iis concionibus, ubi attentio auditorum excitanda est, aut diei ipsius festivitas affectus oratoris commovere & ad sacrum stuporem rapi-

pe-

pere videatur. 2) Materia exordii minime identica sit, sed cum ipsa tractatione, aut ut causa cum effectu, simile cum simili s. contrario, majus cum minore, aut ut genus & species, species & individuum, objectum cum suis subjectis exemplisve, e. s. p. conjungatur oportet. Aliter si fiat, vix intelligunt auditores nexum rerum, nec nisi tædium ex tautologia capient. 3. Breve sit exordium, ne retardetur aut prægravetur attentio auditorum. Qui longas præmittunt prælationes, idem faciunt ac ii, qui ædificiis suis spatiosa addunt vestibula. Perperam etiam agunt, qui HULSEMANNUM al. secuti, duplici, generali nimirum & speciali, utuntur exordio sive præfamine. 4) Ut vero bene elaboratum sit præfamen & materiæ orationis aptum, sive simplici stilo in didacticis, sive sublimiori in magnificis Dei atque Christi beneficiis celebrandis compositum, rei svadet natura. Ubi tamen mox ab initio orationis in affectus erumpere utile sit, e. c. in festo nativitatis, mortis & resurrectionis Christi; sciamus, hos ipsos affectus prudenti cum moderatione per integram sustinere & alere orationem. Vana autem declamatio cum exilitate sermonis conjuncta, puerilis est lusus, in quem quadrat HORATII: *parturiunt montes*. 5) Utile interdum erit, per brevem summam & uno quasi obtutu res gravissimas in exordio enarrare, quæ
in

in concione uberius explicabuntur, aut quarum non nisi unam elegeris tractandam. 6) Loco exordii poterint quoque versus quidam ex hymnorum libro, sive preces & suspiria præmitti.

CAP. VIII.

De Propositione & Partitione.

§. 1. Post Exordium Veteres Oratores adhibuerunt *Narrationem*, quæ quidem in forensibus causis necessaria erat; qua vero in concionibus hodiernis vix opus habemus, nisi in Analyticis illis, sive historicis, quibus textus Sacer anam suppeditaverit; e. c. ad festum nativit. passionis ac Resurrectionis Christi e. i. p. Textus quippe ex harmonia Evangelistarum dilucidandus est, ut rite docet BÆLTER. Tantum tamen abest, ut semper & ubique analyticam methodum sequamur in historicis textibus, ut potius certam plerumque eligamus dicendi materiem; unde sequitur, syntheticas conciones rarius expositionem historicam exposcere. Expedita igitur prælectione Sacri textus ad tractationem ipsam accedens Orator, omnium primo brevem sententiam & summam dicendorum, h. e. *thema* s. *propositionem*, auditoribus suis

suis sistat. Ut enim auditores uno velut in-
 tuitu veritatum complexum cernere & ad
 veram animi sui perversionem referre pos-
 sint, brevis proponi debet sententia, memo-
 riam quippe iterum iterumque versatura. Sim-
 plex propositio nulla quidem eget divisione;
 sed ubi diversa contineat momenta, invicem
 connexa, nihil obstat quo minus in partes
 suas dispelcatur. Sic v. c. argumentum de
 acquiescentia in Deo, s. grato in Deum
 animo, simplex est & adæquatum; sententia
 vero de fundamento, salute, & motivis Chri-
 stianæ virtutis, duas habet partes, virtutem
 scilicet Christianam & ejus fundamentum
 cæt. concernentes. Cave tamen credas, sem-
 per adstringi oratorem ad eandem formam.
 Ut enim subjecta quævis personalia & rea-
 lia multa habent sibi adjuncta attributa s.
 prædicata, atque tam ex natura sua quam
 causis, effectibus, veritate, necessitate cæt.
 possunt demonstrari, ita liberum est oratori
 Sacro, eligere quod loco ac tempori conten-
 taneum videatur; immo quoque a libertate
 ejus pendet, utrum unicum aut plura the-
 mata, mutuo concatenata, sistere voluerit: c.
 c. Libertas homini competit per naturam,
 sed subest Divinæ gratiæ s. Divini Spiritus
 moderamini.

§. 2. *Propositio sit 1) essentialis, digna;*
 omnis curiosa quæstio de operibus Dei sex
 diebus peractis, angelorum ministerio, sine
 mun-

mundi e. f. p. ut quoque minus subtilis dissertatio de spiritualitate Dei, incarnatione, processione Spiritus S. e. f. p. abeat e populari oratione. Merito taxantur themata apud EKMAN in *Florilegio*: Ex aqua vinum, ultima meslis, tela Satanæ ignita, lata via ad oricum, Siclus sanctuarii, genitus columbæ, regulæ mensales, e. f. p. Neque commendari possunt recentiorum nonnullorum themata, ex genere politico, diætetico al. perperam desumpta. 2) *Evidens* quoque sit & propriis enunciata verbis Propositio, Absolum fuit artificium Concionatorum ex Sec. XVII. & XVIII. inter Germanos aliosque, allegoricas, mysticas, figuratas concoquendi propositiones, & themata schematica, qualia MOSHEIM jure vituperat: *der vor der Sonne des Glaubens aufgebende Thau der Busse* (de Johanne); *den von der Sonne der Gerechtigkeit erleuchtender Morgenstern*; — *Christus als den besten Pfeiffer*. Meslem ejusdem generis largam præbet EKMAN in *Florileg.* v. c. dona Christi, regalia, Sol mane rubicundus, Horologium Christi, Navigatio Spiritualis ad portum pulcrum vitæ æternæ, Zizania in tritico, bellum Sacrum, Rosa inter spinas, Arbor vitæ in Golphatha, Columba in foraminibus petrae — Mel a Leone — ramus olivæ — e. q. rel. Neque usitatus esse solet vitium, quam de Spirituali cecitate, elephantiasi, apoplexia, morte dis-

fere-

ferere, & allegoricis ludere verbis ac mysticis locutionibus e. c. de mysterio conceptionis Jesu, regenerationis analogia cum naturali gignendi negotio, connubiali Christi cum fidelibus vinculo; in quibus omnibus nugis quid otiosum ac ineptum, nec non scandalum plenum sit, nemo non videt. Falso etiam prætenditur, Biblicas phrasas ac similitudines propter emphasin suam adhibendas esse; atqui prudentem usum earundem, instar luminum orationis, concedimus; ineptum jure damnamus. 3) *Brevis* sit propositio, ne memoria excidat auditorum, qui per totam orationem thema ejusdem ante oculos habere debent; sed ex altera quoque parte *adæquata* sit. Alias valet illud Hor. "*brevis esse laboro, obscurus fio*." Sic ergo apud ERMAN themata: *elitote parati — christum recipe — Jesus rex cordis — Pius Simcon cæt. minime adæquatam continent sententiam*; Melius enim in hunc modum circumscriberentur: *Vita Christianorum utpote collans præparatio futuri status; officia Christianorum ad recipiendam & sectandam doctrinam Christi; Imperium Jesu morale (spirituale) ad hominum tendens emendationem; Incitamenta pietatis ab exemplis piorum derivanda; quid valent exempla piorum e. s. p.* 4) Cum *textu Sacro conspirare* debet thema & inde derivari, sed absque violenta, abstrusa & exegetica demonstratione. Qui em-

emphases ex minutulis verbis quærent, atque myſteria in tropis quibuscunque venantur, latiſſimum quidem inveniunt ſibi peragrandum campum, ſed longe a conſilio orationis vagantur. Exempla ſunt: En cœlum apertum—fidelium peregrinatio ad Emauntem—populus lucem habens ſed in tenebris ambulans—quaſi triftes—ſurſum corda.—Cave recidivam. Talia emblemata talesque ænigmaticæ ſententiæ ex Scriptura Sacra non ſunt concionibus intrudendæ. Interim tamen aliquamdiu convenit, quæſtionem quandam aut ſententiam, in textu obviam, thematis loco proponere; e. c. Pietas ad omnia utilis — Dulce eſt Deo confidere — Quicquid ex fide non provenit peccatum eſt. cfr. FANT ad BASTH. *Predikofätt.* 5) *Conpioſum* thema eſto oratori, ne propter penuriam & defectum materiæ reſiliat ad inanes ac peregrinas res, v. c. in themate: habenti dabitur—quid vobis videtur de Chriſto, & ſimil. Verbosa tamen propositio, optimis interdum Oratoribus enata, æque ſuſcienda eſt, utpote re ipſa & difficilis & otioſa: e. c. Conſilium Dei ab æterno conſtitutum, diutius hominibus arcanum, per prophetas prædictum, tandem verò per Chriſtum manifeſtatum. Diffuſa ejusmodi & late extenſa propositio, immenſum ſuppeditat hiatum in oratione, adeoque vitanda. 6) *Aptitudo* demum, & quoad ſimplicitatem ſtili & audi-

auditorum five loci habitum, inſit themati non minus quam orationi univerſæ; ſunt enim gradus in ipla ſimplicitate, quam inſignem ornatus virtutem ſalutant Rhetores. Rudioribus quoque non eadem plana ſunt, quæ politioribus cultisque.

§. 3. *Divisionem* thematis, recentiori demum ævo excogitatam, ad omnes orationes non eſſe extendendam, facile agnoſcimus; Propoſitio enim ſimplex, licet per diverſa debeat tractari momenta, nulla tamen eget diviſione. Compoſita autem melius fortassis & ad auditorum uſum accommodatius per diviſas ſuas exponitur partes, quare etiam morem hunc dividendi vulgo receperunt noſtrates eo conſilio, ut explicatius atque diſtinctius doctrina chriſtiana mentibus inſtillari poſſit. Duplicem vero pro argumenti indole & oratoris libertate, ſive per diverſas ſententias aut enuntiata, (momenta), ſive per juſte formatas ſeſtiones partesque obſervandum præſcripſerunt modum. Et quidem in *illo* genere plus libertatis, quam in *hoc*, locum obtinet, ſiquidem ſententiæ poſſunt pro lubitu & tempore aut coacervari aut omitti; membra autem dividentia nec certum excedere modum, neque minui debent. In iſtis *Sententiis*, poſt propoſitionem mox proferendis, obſervamus: 1) eaſdem cum univerſa materie & textu connectendas eſſe. In analytica quippe methodo optimum eſt, e
tex.

textu ipso elicere præcepta sive practicas observationes, easdemque uno velut intuitu auditoribus sistere, e. c. die transformationis Christi, ad textum Math. 17: 1 — Thema: *gloriosa Christi apparitio, discipulis suis benefica*. Hinc sequentes sententias e textu elicere juvabit: "Christum vere apparuisse; majestatis suæ indicium fuisse quod cum Mo- se & Elia versaretur, siquidem eos velut provocare valuit; Divinæ providentiæ specimen hoc fuisse; quia mirabili modo Deus declaravit Christum esse filium suum; Discipuli hæc audientes admirabantur." Sic concatenata & applicata historia hæc commo- de proponi potest auditoribus. Historici ta- men textus, qui simplices sunt & unum tan- tum habent scopum primum, raro hoc egent artificio. Inprimis autem Synthetica concionis thema bene hoc modo, aut per gradationem quandam, aut inductionem ratiociniorum proponitur, e. c. Thema: *Salutis humanæ idea*. Confectaria: "Felicitas quædam est in usu rerum sensualium modi- co—, melior in tranquillitate mentis—, longe major in sensu Divini amoris & favo- ris—; summa salus in familiari Dei confor- tio—; longe maxima in beata vita, quam spe- ramus" Gradatio vero & concatenatio ar- gumentorum memoriæ fortius mandatur, quam si ratiociniis utamur abstractis. Neque ta- men inductio ratiociniorum, logico ordine

ex.

exhibita, a scopo oratoris aberrabit. Hinc SAURINO, TILLOTSONIO & MÖSHEMIO multisque recent. in deliciis habita fuit utraque methodus. 2) Easdem supra modum non esse congerendas, nec exquisitius & ad æstheticam omnem formam elaborandas, itidem patet. Qui enim multa proferunt momenta s. argumenta, mentem auditorum plus perturbant, quam instituunt.

Ad *Partitionem* thematis quod attinet, sit ea 1) *adequata*. Partes debent exhaustire rem propositam adeo, ut nec plus dicatur, nec minus; e. c. si subj. ctum & prædicatum in themate adest: *Pietatis veræ summa utilitas* —; *Pietas vera* primum definiatur, dein ejus *utilitas*. Quod si vero adderetur *impedimentum* pietatis, plus diceretur, quam thema ipsum involvit. 2) Membra dividenda debent se invicem excludere. Male itaque ageret, qui mortem Jesu hominibus ad omnem miseriam tollendam, summe necessariam ac salutarem ita proponeret, ut *primo* statueret eandem tollere miseriam, *secundo*, eam esse salutarem; Salutaris enim est eo, quod tollat reatum peccati & miseriam. Simile vitium est in divisione thematis: *pietas ad omnia utilis*; 1) in dolore quovis 2) in morbis & egestate 3) in ceteris omnibus. conf. BASTHOLM cit. I. 5) *varietas* & *brevisitas* observanda est una cum *simplicitate*; minime ergo opus est, subj. ctum & prædicatum

tum seorsim semper exponere. Tropicis autem uti locutionibus, quamvis e Scriptura petitis, æque inconsultum est in hoc genere, ac si quis sortes dispelceret inter hæredes per ænigmata, aut flores venderet pro eduliis.

De subdivisionibus partium singularum idem valet quod de divisione argumenti; Sint scilicet *exactæ, simplices, temperatæ ac aptæ*. Neque sigillatim debent ante tractationem ipsam recenferi, quia molestia & remora non potest non attentioni hoc modo creari.

CAP. IX.

*De Tractatione argumenti.*1) *Genere demonstrativo s. didactico.*

§. 1. Officium Oratoris Sacri primum esse, ut doceat atque instituat mentem auditorum, ita ut vera persuasio inde oriri possit, antea significavimus. Neque hic loci exponere amplius opus est, qua de materie, universo scilicet complexu doctrinæ Christianæ, quatenus & veritates de Deo ac Christo, & salutis æconomiam morumque Christianorum the-
oriam contineat, verba facere debeat. conf.
Cap. 3. Jam vero de modo tractationis & de-